

ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՐԳԱՐՎԵՍՏԻ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄՅԱՆ ԵՐԳՎԱԾՔԸ ԵՎ ԼԵՎՈՆ ԶԻԼԻՆԿԻՐՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աստղիկ Մարտիրոսյան (Հայաստան)
Կոմիտասի թանգարան – ինստիտուտ

Դեռևս I դարի երկրորդ կեսից քրիստոնեությունը թափանցել է հայ իրականություն: 301 թ. Հայաստանում այն ընդունվեց որպես պետական կրոն: IV – V դարերի հեղինակների՝ հատկապես Ս. Սահակ Պարթևի և Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի ջանքերով հիմնադրվեց հայ շարականերգությունը¹: Այն մեծ թափով զարգացավ մոտավորապես մինչև XIV–XV դդ.², որից հետո՝ ուշ միջնադարում, սկսեց աստիճանաբար անկում ապրել³: Հետագայում՝ մինչև XVIII – XIX դարերի սահմանագիծը, աստիճանաբար մոռացվեց հայ երաժշտության գրառման նշանների՝

¹ Հայաստանում մինչև գրերի գյուտը հայ հոգևոր երգն արդեն իսկ գոյություն է ունեցել: Այս մասին Նիկողոս Թահմիզյանը գրում է. «Հայաստանում գրերի գյուտից էլ առաջ գոյություն ունեցող քրիստոնեական պաշտամունքային քնարերի եղանակավորման հայկական ազգային մի ուղղություն, որ ծագել ու ձևավորվել էր ժողովրդի ընդերքում»: Տե՛ս Ն. Թահմիզյան, Քննական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան պատմության, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, Երևան 1971, թիվ 1, էջ 46: Մեջբերենք նաև Կոմիտասի այն միտքը, որ «...մինչև գրերի գյուտը հայոց յեկեղեցիներում յերգեցողությունը սաղմոսերգությունն էր: Ժամանակ անցնելով սաղմոսերգությանը կից զարգացան շարականի յեղանակները»: Տե՛ս Կոմիտաս Վարդապետ, *Հողվածներ յեվ ուսումնասիրություններ*, Յերևան, Պետհրատ., 1941, էջ 105:

² Հայտնի է, որ հայ վերջին շարականագիրը՝ Կիրակոս Երզնկացին, XIV դարի հեղինակ է: Սակայն բուն Շարակնոցի վերջին խմբագրությունները կատարվել են XV դարի սկզբին՝ Ս. Գրիգոր Տաթևացու (1346–1409 թթ.) և Թովմա Մեծովեցու (1378–1446 թթ.) կողմից: Տե՛ս *Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան*, գլխ. խմբ. Հովհ. Այվազյան, Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., 2002, էջ 247–250, 394–395:

³ Ուշ միջնադարյան հայ հոգևոր երգարվեստի մասին Ն. Թահմիզյանը գրում է. «Կարծվածից ավելի հարուստ ու բարդ է հայկական ուշ միջնադարի երաժշտա-մշակութային շարժումների ներքին բովանդակությունը: ... Հոգևոր երգասրերգությունը սրբեղծագործական առաջընթաց չէր սպրում, սակայն շարունակում էր կենդանի մնալ, թեկուզ «սեփական յուրի մեջ տապակվելու» միջոցով»: Տե՛ս Ն. Թահմիզյան, Խազագրության արվեստն իր պատմական զարգացման մեջ, *Բանբեր Մարենասարանի*, Երևան, 1977, N 12, էջ 102:

խագերի ընթերցման բանալին, որի հետևանքով հայ հոգևոր երգը քայլ առ քայլ ձեռք բերեց փոխանցման բանավոր ավանդույթ:

Միևնույն ժամանակ՝ XVIII–XIX դարերի սահմանագծին, ուշ միջնադարի հասարակական, քաղաքական և մշակութային տարաբնույթ գործընթացների հետևանքով, հայ հոգևոր երգարվեստը, այդ թվում և հայ շարականերգությունը, ենթարկվեց մի քանի ճյուղավորումների՝ առաջացնելով ուշ միջնադարի ընթացքում կազմավորված, միմյանցից այս կամ այն չափով տարբերվող հինգ երգվածքներ՝ էջմիածնի (որը հիմնականն է համարվում), Կոստանդնուպոլսի (իր մի ճյուղով շատ մոտիկ էջմիածնականին), Նոր Ջուղայի (կոչվում է նաև Հնդկահայոց), Երուսաղեմի և Վենետիկի⁴:

Հայ հոգևոր երգարվեստի այս հինգ ճյուղերի, նաև հիմնական ճյուղերից առաջացած ենթաճյուղերի ուսումնասիրությունը հայ երաժշտական միջնադարագիտության առանցքային նշանակություն ունեցող խնդիրներից է⁵: Դրան հասնելու ճանապարհին կարևոր է

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102: Նույնի՝ *Մակար Եկմայան*, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1981, էջ 65–66:

⁵ Այս ոլորտում կարևոր աշխատություններից է Աստղիկ Մուշեղյանի ուսումնասիրությունը՝ նվիրված Կ.Պոլսի երգվածքի մի առանձին ենթաճյուղ հանդիսացող Արմաշական ավանդույթին և տեղի ավանդույթը ձայնագրող պոլսահայ երաժիշտ Համբարձում Չերչյանին: Տե՛ս **Ա. Մուշեղյան**, Արմաշի դպրեվանքի երաժշտական ավանդույթները, *Արմաշի դպրեվանքը*, Մաս Բ, Երևան, «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն, 1998: Տե՛ս նաև նույնի՝ *Համբարձում Չերչյանը և Արմաշի դպրեվանքի երաժշտական ավանդույթները*, արվեստագիտության թեկնածուի գիտական ատիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի գրադարան, 2005: Թե՛ն այս աշխատությունը չի վերաբերում Արմաշական ավանդույթում Ութձայն համակարգի դրսևորումներին, սակայն կոնկրետ ավանդույթի ուսումնասիրություն է ներկայացնում: Բուն Արմաշական ավանդույթում Ութձայն համակարգի դիտարկումները շարունակել է Նանե Միսակյանը: Տե՛ս **Ն. Միսակյան**, *Ութձայն համակարգի հիմնական բնութագրերը Հարություն երգաչափերում*, մագիստրոսական թեզ, Երևան, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի գրադարան, 2014:

Ութձայն համակարգի հիմնական բնութագրերը հայ եկեղեցական երգվածքներում տե՛ս. **Գ. Ամիրադյան**, *Ութձայն համակարգը հայ հոգևոր երգարվեստի Նոր Ջուղայի կամ Հնդկահայոց երգվածքում*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016: **Կ. Այսյան**, *Դիտարկումներ ութձայն համակարգի վերաբերյալ՝ երկու ավանդական երգվածքների համեմատությամբ (ըստ Ն. Թաշճյանի և Ե. Տնրեայանի ձայնագրությունների)*, մագիստրոսական թեզ, Երևան, Երևանի Կոմիտասի անվան պետա-

յուրաքանչյուր երգվածքի ամբողջական ուսումնասիրումը, դրանցում հայոց Ութձայն համակարգի դրսևորումների պարզաբանումը, այնուհետև բոլոր երգվածքների ամբողջական համեմատական վերլուծությունը, ինչպես նաև միմյանց հետ դրանց ունեցած նմանությունների ու տարբերությունների նկարագրումը⁶:

Ներկայացվող աշխատանքը նվիրված է հայ շարականերգության վերոհիշյալ երգվածքներից երուսաղեմյան ճյուղի սկզբնավորմանն ու ձևավորմանը, ինչպես նաև երգվածքի առավել հայտնի գրառող Լևոն Զիլինկիրյանի գործունեությանը: Նախքան այս հարկ ենք համարում հպանցիկ կերպով ներկայացնել Երուսաղեմը և նրա դերը հայոց կյանքում:

Երուսաղեմը⁷, որ գտնվում է Մեռյալ ծովից արևմուտք ընկած կիսաանապատային սարահարթի վրա, իր հնությամբ հասնում է մինչև «հավատքի հոր»՝ Աբրահամի ժամանակները (Ք. ծ. ա. 3000 թ., ըստ այլ աղբյուրների՝ 2000 թ.)⁸: Հայերի այցելություններն այստեղ սկսվել են դեռևս քրիստոնեության տարածման առաջին դարերից: Արդեն IV դարում Երուսաղեմում սկսել են կառուցել եկեղեցիներ ու վանքեր, որոնց

կան կոնսերվատորիայի գրադարան, 2009: Լ. **Հարությունյան**, *Ութձայն համակարգի առանձնահատկությունները հայ հոգևոր երաժշտության Միսիթարյան երգվածքում (Ապաշխարության հարցնակարգերի օրինակով)*, մագիստրոսական թեզ, Երևան, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի գրադարան, 2013:

⁶ Շարակնոցների համեմատության անհրաժեշտության մասին նշանակալի է Ռոբերտ Աթայանի տեսակետը: Տե՛ս Ռ. **Աթայան**, *Հայկական խազային նուրագրությունը*, Երևան, ՀՄՄՌ ԳԱ հրատ., 1959, էջ 157–158:

⁷ Երուսաղեմ՝ Hierosolyma, սեպագրերում՝ Ursalimmu, գաղափարագրերում՝ Schalam, եբրայերեն՝ Jeruschalajim, որ նշանակում է խաղաղության բնակավայր: Այն Ավետյաց երկրի (Քանանի երկիր) հայտնի քաղաքն է, որն անվանվում է Սուրբ քաղաք հրեաների, քրիստոնյաների և մահմեդականների համար: Մասնավորաբար, որպես Հիսուս Քրիստոսի կյանքի, չարչարանքների և հարության հետ կապված քաղաք, բազմիցս հիշատակվում է Ավետարանում: Հենց այստեղ են գտնվում Ս. Մարիամ Աստվածածնի, Հիսուս Քրիստոսի, ինչպես նաև այլ սրբերի գերեզմանները: Տե՛ս *Քրիստոնյա Հայաստանի հանրագիտարան*, էջ 334 – 336:

⁸ Թեև ճիշտ չենք համարում հավատքի իրողությունները ճշգրիտ գիտական հարթություն տեղափոխելը, այդուհանդերձ նշենք, որ որոշ ուսումնասիրողներ Աբրահամի ապրած ժամանակները փորձում են թվագրել հազար տարվա տատանումով: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 334:

մասնակից են եղել նաև այս շրջանում այնտեղ արդեն իսկ գոյություն ունեցող հայկական փոքրիկ կրոնական համայնքները: Ըստ մեզ հասած տվյալների՝ IV–V դարերում Երուսաղեմում կար մոտ յոթանասուն հայկական քրիստոնեական պաշտամունքային շինություն (եկեղեցի, վանք, մատուռ և այլն)⁹:

VI դարի կեսին, երբ Երուսաղեմի պատրիարքությունը բյուզանդական կայսրության ճնշման տակ ընդունեց քաղկեդոնական դավանանք, Երուսաղեմի Հայ եկեղեցին առանձնացավ VII դարում հիմնելով Հայոց պատրիարքություն, որի աթոռանիստը գտնվում է տեղի Սրբոց Հակոբյանց վանքում: Հայոց պատրիարքության տնօրինության տակ է գտնվում XIX դարում կառուցված և նշված վանքում գործող Երուսաղեմի կարևորագույն կրոնական, ուսումնական հաստատությունը՝ Ժառանգավորաց վարժարանը, որտեղ առ այսօր ուսում են ստանում բազմաթիվ հոգևորականներ¹⁰: Նույն՝ XIX դարում, պատրիարքության տնօրինությամբ Երուսաղեմում բացվել և որոշ ժամանակ գործել են նաև տղաների Մեսրոպյան և աղջիկների Գայանյանց վարժարանները:

Երուսաղեմում գտնվող համաքրիստոնեական գլխավոր սրբավայրերը՝ Բեթղեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարը, Ս. Հարություն տաճարը, Գեթսեմանիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Ձիթենյաց լեռան Համբարձման

⁹ IV–V դարերի տեղի հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը թվարկել և նկարագրել են Մովսես Կաղանկատվացին և VII դարի հեղինակ Անաստաս Վարդապետը: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 335: Երուսաղեմի, այնտեղի հայ համայնքի պատմության և հայկական սրբատեղիների մասին տե՛ս նաև **Մկրտիչ Եպիսկոպոս Աղանունի**, *Միաբանք և այցելութ հայ Երուսաղեմի*, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1929: **Հովհաննես Հաննա**, *Գիրք պատմության սրբոյ և մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղեմիս*, Կ.Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյանի, 1767: **Ա. Եպս. Յովհաննէսեանց**, *Պատմութիւն Երուսաղեմի*, Ա և Բ հատորներ, Երուսաղեմ, վերատպելալ ի տպարանի Սրբոց Յակոբեանց, 1999: **Ե. Չիլինկիրեան**, *Մկարագրութիւնք Երուսաղեմի – Հաւլէպի – Դամասկոսի գաղթականական և վանական զանազան դիպաց և անցքերու 1914–1918*, Աղեքսանդրիա, տպ. Ա. Ստեփանյան, 1922:

¹⁰ Ժառանգավորաց վարժարանը, ինչպես նաև տեղի հայկական տպարանը, հիմնվել է 1843 թ., Ռամիեում, Ս. Գևորգ վանքում, Ջաքարիա Կոփեցի պատրիարքի (Երուսաղեմի հայոց պատրիարք 1840–1846 թթ.) օրոք և նրա ջանքերով: Մե՛կ տարի անց այն տեղափոխվել է Երուսաղեմ: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 336–338:

մատուռը և այլ սրբատեղիներ, հավասար իրավունքներով հսկվում և պահպանվում են Հայ, Հույն և Լատին եկեղեցիների կողմից¹¹:

Երուսաղեմի հայկական նշանավոր վանքերից են Ս. Հակոբյանցը, Ս. Հրեշտակապետացը, Ս. Փրկիչը, Ս. Պետրոսը և այլն: Նշվածներից սույն աշխատանքում քանիցս կխոսենք Սրբոց Հակոբյանց վանքի մասին, քանի որ, ինչպես արդեն նշել ենք, նախ՝ այն Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության կենտրոնն է, և բացի այդ, Երուսաղեմյան երգվածքի չլիներկիրյանական ձայնագրությունների բնօրինակները եղել և առ այսօր պահպանվում են այս վանքում:

Ս. Հակոբյանց վանական համալիրը¹² կառուցվել է Երուսաղեմի հարավ–արևմտյան կողմում գտնվող Սիոն լեռան քաղաքամասի հատվածում, Գլխադիր կոչվող մատուռ–գերեզմանի տեղում, ուր թաղված է Հակոբոս Զեբեդեան առաքյալի գլուխը: Ըստ ավանդության՝ վանքը կառուցվել է Հակոբոս Տյառնեղբոր տան տեղում: Վանքն անվանակոչված է ի հիշատակ քրիստոնյա նահատակներ Հակոբոս Զեբեդեան (նահ. 44 թ.)¹³ և Հակոբոս Տյառնեղբայր (նահ. 60 թ.)¹⁴ առաքյալների: Վանքի կառուցման վերաբերյալ ստույգ տվյալներ հայտնի չեն: Ավանդության համաձայն՝ IV դարի սկզբին այն կառուցել է Ս. Գրիգոր Ա Լուսավորիչը՝ Ս. Տրդատ Գ Մեծ թագավորի հովանավորությամբ: Վանքը շրջապատող բերդատիպ պարիսպներից ներս գտնվում են քառամույթ գմբեթավոր կառույցով Սրբոց Հակոբյանց Մայր տաճարն՝

¹¹ Նույն տեղում, էջ 335:

¹² Այս մասին տե՛ս **Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղավնունի**, *Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ Սուրբ երկրին մէջ*, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1931, էջ 248–278: **Մաղաքիա արք. Օրմանյան**, *Հայկական Երուսաղեմ*, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1931, էջ 10–36: **Տիգրան Սավալանեանց**, *Պատմություն Երուսաղեմի*, հ. 1–2, Երուսաղեմ, վերատպելալ ի տպարանի Սրբոց Յակոբեանց, 2000, էջ 1219–1262; 1374–1386: *Քրիստոնյա Հայաստանի հանրագիտարան*, էջ 340 – 341:

¹³ Հակոբոս Զեբեդեանը տասներկու առաքյալներից մեկն էր, Հովհաննեսի եղբայրը, Զեբեդիայի որդին: Տե՛ս **Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղավնունի**, *Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ Սուրբ երկրին մէջ*, էջ 250:

¹⁴ Հակոբոս Տյառնեղբայր առաքյալը Հիսուսի ծնողների ազգականն էր: Նա և իր եղբայրները Հիսուսի եղբայրներն էին համարվում: Այստեղից էլ՝ Տյառնեղբայր (Տիրոջ եղբայր) անվանումը: Կոչվում է նաև Հակոբոս Փոքր կամ Հակոբոս Արդար: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 250–251:

իր հյուսիսային կողմում տեղակայված Ս. Թորոս (Ս. Թեոդորոս), իսկ ձախակողմյան հատվածում՝ Ս. Էջմիածին եկեղեցիներով և ինը մատուռներով¹⁵, տեղի Հայոց պատրիարքարանը, ինչպես նաև բնակելի այլ շինություններ: Թեև վանքը բազմիցս ենթարկվել է Երուսաղեմը գրավողների ավերածություններին, սակայն միշտ շարունակել է լինել հայ ուխտավորի սրբատեղի: Այսպես, 614 թ., երբ Պարսից Խոսրով II Ափարվեզ թագավորը գրավել է Երուսաղեմը, Ս. Հակոբյանց տաճարը մի շարք այլ սրբավայրերի հետ ավերվել է: 636 թ. Երուսաղեմը գրավում են արաբները, որոնք Հայոց միաբանությանը հույների ուղղափառ պատրիարքին հավասար իրավունքներ են վերապահում և որպես հայոց սեփականություն ճանաչում են Ս. Հակոբյանց վանքն իր շրջակա տարածքներով: 1099 թ. Երուսաղեմը գրավել են խաչակիրները, 1187–ին՝ Եգիպտոսի սուլթան Սալահեդդինը:

Հայկական այլ սրբավայրերի հետ մեկտեղ՝ Ս. Հակոբյանց վանքը նորոգվել է XII–XIII դարերում, Երուսաղեմ այցելած Լևոն Գ թագավորի կողմից:

Վանքը ծառայում է նաև որպես մշակութային կարևոր կենտրոն: 1833 թ. Ս. Հակոբյանց վանքում հիմնադրվել է Երուսաղեմի հայկական տպարանը: Այստեղ է գտնվում նաև Երուսաղեմի ձեռագրատունը՝ շուրջ չորս հազարի հասնող իր ձեռագրերով, Երևանի Մատենադարանից հետո համարվելով աշխարհում հայ ձեռագրերի երկրորդ հավաքածուն: Այստեղ պահպանվող ամենահին ձեռագրերն իրենց ժամանակաշրջանով հասնում են մինչև XII, XIII դարեր:

Հայ հոգևոր երգարվեստի երուսաղեմյան ճյուղը սկզբնավորվել և բանավոր ավանդույթի կերպով տարածվել է վերը նշված հայկական

¹⁵ Մատուռներն են՝ Ս. Էջմիածինը, Գլխադիր Ս. Հակոբոսը, Ս. Մինասը, Ս. Մակարը, Ս. Ստեփանոսը, Ս. Նշանը, Ս. Առաքելոցը, Ս. Համբարձումը, Ս. Պողոս և Ս. Պետրոսը: Տես *Քրիստոնյա Հայաստան*, էջ 341: Ըստ ամենայնի՝ տաճարին կից այս մատուռներից որոշները, մասնավորաբար, Ս. Գլխադիր և Ս. Մինաս մատուռները, կառուցվել են դեռևս V դ. և գուցե ավելի վաղ, քան Ս. Հակոբյանց տաճարը: Տես *Մկրտիչ Եպիսկոպոս Աղափունի*, *Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ Սուրբ երկրին մէջ*, էջ 251:

սրբավայրերից և, մասնավորաբար, Ս. Հակոբյանց վանական համալիրից¹⁶:

Ինչ վերաբերում է Երուսաղեմյան երգվածքի ձայնագրություններին, մեզ հասած տվյալների համաձայն՝ դրանք գրառվել են երեք փուլով: XX դարասկզբին հայ շարականերգության այս երգվածքը եվրոպական նոտագրությամբ գրառել է անվանի երաժիշտ Լևոն Չիլինկիրյանը: Ավելի ուշ՝ շուրջ մեկ դար անց, Հայաստանից Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանություն ժամանակավորապես աշխատանքի մեկնած մի շարք երաժիշտներ Երուսաղեմյան երգվածքը գրառել են տեղի վանահայրերից և դպրապետերից, ինչը մենք դիտարկում ենք որպես երգվածքի գրառման երկրորդ փուլ: Բացի այդ՝ մեզ են հասել հայկական նոտագրությամբ գրառված հայ շարականերգության որոշ հատվածներ, որոնք, տեղի Սրբոց Հակոբյանց վանքի դպրապետերի հավաստմամբ, պատկանում են հենց Երուսաղեմյան երգվածքին, սակայն դրանց գրառողը մեզ անհայտ է: Վերջին ձայնագրությունները մի երրորդ շերտ են ներկայացնում:

Վերը նկարագրված Երուսաղեմյան երգվածքի երկրորդ փուլի ձայնագրությունները կատարվել են 1992–1996 թթ., երգիչ–խմբավար, նշված տարիներին Ս. Հակոբյանց վանքի դպրապետ Վարուժան Մարգարյանի և կոմպոզիտոր Վաչե Շարաֆյանի կողմից, որոնք Երուսաղեմի որոշ վարդապետներից ձայնագրել և հրատարակել են Թափորագիրքը:

Արդեն 2000–ականներին շարականներից մասնավորապես Հարության օրհնությունները գրառվել են Երևանի պետական կոնսերվատորիայի դասախոս, կոմպոզիտոր Դավիթ Պողոսյանի կողմից:

Երուսաղեմյան երգվածքի առաջին ամենահայտնի գրառողներից է Կ.Պոլսում ծնված հայ անվանի երաժիշտ Լևոն Չիլինկիրյանը (1862–1932 թթ.): Թեև մենք չենք կարող վստահաբար ասել, որ նա

---

¹⁶ Երուսաղեմի հայ եկեղեցական երաժշտության վերաբերյալ տե՛ս N. Zeltsburg–Poghosian, Armenian Church Music in Jerusalem: the Tradition and the Research Aspects, *Մանրուսում* միջազգային երաժշտագիտական տարեգիրք, հատ. Բ, խմբ.՝ Ա. Արևշատյան, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2005, էջ 75–86:

Երուսաղեմյան երգվածքի առաջին գրառողն էր, այդուհանդերձ, այս երգվածքից մեզ հասած նյութերը առաջին հերթին պահպանվել են հենց նրա անունով:

Լևոն Չիլինկիրյանի ձայնագրություններից պահպանվածները մեզ է տրամադրել իր անվանակից թոռ, լոնդոնաբնակ հայ անվանի ջութակահար Լևոն Չիլինկիրյանը: Երգվածքի գրառողի՝ ստորև ներկայացվող համառոտ կենսագրականը ևս քաղել ենք հիմնականում Չիլինկիրյան–կրտսերի տրամադրած, ընտանեկան արխիվից հանված որոշ նյութերից¹⁷:

Ձայնագրագետ, խմբավար, մանկավարժ, երաժշտա–հասարակական գործիչ Լևոն Մարտիրոսի Չիլինկիրյանը ծնվել է 1862 թ. դեկտեմբերի 25–ին, Կ. Պոլսի հայ մշակութային աշխույժ կյանք ունեցող Միջագյուղ թաղամասի աղքատ մի ընտանիքում: Հայրը դարբին էր: Լևոնն ընտանիքի վերջին՝ երրորդ երեխան էր: Դեռևս փոքր հասակից կորցնելով ծնողներին՝ եղբոր և քրոջ հետ Միջագյուղից տեղափոխվում է Կ. Պոլիս: Նախնական կրթությունն ստանում է տեղի Բերա թաղամասի Նարեկյան, Ռուբինյան, ապա՝ Ամբրոսյան ազգային դպրոցներում, որից հետո՝ Ղալաթիո Կենտրոնական վարժարանում: Մինչև տասը տարեկանն ապրում է քրոջ հետ: Վերջինս երիտասարդ տարիքում մահանալով՝ միայնակ է թողնում եղբորը: Լևոնին որդեգրում է մի հայ տարեց այրի կին, որն անգույթ էր վարվում տղայի հետ՝ օգտագործելով նրան որպես ծառա: Սակայն այս ամենին զուգահեռ՝ ուսման հանդեպ մեծ ցանկությամբ լցված տղան պարապում էր գիշերները: Աշակերտելով գրաբարագետ Հակոբ Գուրգենին¹⁸ և մեծ գրող–երգի–

¹⁷ Կենսագրական որոշ տվյալների համար տե՛ս նաև Լ. Չիլինկիրեան, *Արևազայի երգերը, եվրոպական ձայնագրությամբ*, խմբագրեց և հրատարակեց Գեորգ Աճմեան, Անթիլիաս, տպ. Դպրեվանուց, 1937, էջ 2: Տե՛ս նաև Թ.Էռզիկ, *Ամհնուն ցարեցոյց*, 1923, Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Յովակիմեան, էջ 258–259, ինչպես նաև՝ Միոն անսաթերթ, նոյեմբեր, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1932:

¹⁸ Հակոբ Գուրգեն (Պիպեռճյան, 1850–1915 թթ.): Հայ գրաբարագետ, խմբագիր, մանկավարժ: Ծնվել է ապրել է Կ.Պոլսում: Որպես ծածկանուն օգտագործել է նաև Մմբատ, Վահե, Արեւտ անունները: Տե՛ս Գ. Ստեփանյան, *Կենսագրական քառարան*, հատ. Ա, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1973, էջ 272:

ծարան Հակոբ Պարոնյանին¹⁹ նա քաջաճանոթ էր աշխարհաբարին և գրաբարին: Սովորել էր նաև թուրքերեն ու ֆրանսերեն և դեռևս իր աշակերտ լինելու տարիներին ցածր դասարանների աշակերտներին դասավանդում էր հայերեն և ֆրանսերեն:

Ամենօրյա դասերից գատ՝ Լ. Չիլինկիրյանը երաժշտական մասնավոր դասեր է ստանում հայկական ծայնագրության մեծ գիտակ Նիկողայոս Թաշճյանից²⁰: Մոտ քսան տարեկանում որպես երաժշտության ուսուցիչ հրավիրվում է Զմյուռնիա (Իզմիր), ուր պաշտոնավարում է ութ տարի: Այս շրջանում Չիլինկիրյանը ծանոթանում է Տիգրան Զուխանճյանի հետ, որից էլ սովորում է եվրոպական նոտագրություն և դաշնավորում (հարմոնիա): 1890–1896 թթ. Չիլինկիրյանն ապրում է Կ. Պոլսում՝ աշխատելով տեղի ընկերություններից մեկում որպես հաշվապահ և ֆրանսերեն ու թուրքերեն թղթակցությունների պաշտոնյա²¹: Մեկնելով Կովկաս՝ տարբեր վայրերում և տարբեր վանքերում պաշտոնավարում է որպես դպրապետ և հիմնում մի շարք երգչախմբեր՝ հաճախ զուգահեռաբար նաև դասավանդելով հայերեն: Այստեղ Չիլինկիրյանը ծանոթանում է Քրիստափոր Կարա–Մուրզայի և Մակար Եկմալյանի բազմաձայնաձ Պատարագներին և մեծապես տպավորվելով դրանցից՝ իր հերթին ձեռնարկում Նիկողայոս Թաշճյանի՝ հայ-

¹⁹ Հայ մեծանուն գրող–երգիծաբան, լրագրող և հրապարակախոս Հակոբ Պարոնյանը (1843–1891) ծնվել է Թուրքիայի տարածքում գտնվող Ադրիանապոլիս քաղաքում, 1863 թ. տեղափոխվել է Կ. Պոլիս: Տես *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, Երևան, Հայկական ՄՍՀ գիտությունների ակադեմիա, Հայ սովետական հանրագիտարան հրատ., 1983, հատ. 9, էջ 204–205:

²⁰ Լ. Չիլինկիրյանի ընտանեկան արխիվից տրամադրված նրա կենսագրականում կարդում ենք, որ մասնավոր դասեր է ստացել նաև Նոր հայկական նոտագրության համակարգի ստեղծող Համբարձում Լիմոնճյանից (1768 – 1839 թթ.): Սակայն այս տեղեկությունն ակնհայտորեն սխալ է, քանի որ Հ. Լիմոնճյանը մահացել է Լ. Չիլինկիրյանի ծնունդից (1862 թ.) դեռևս քսաներեք տարի առաջ՝ 1839 թ.: Այս առումով կարևոր է հաշվի առնել, որ կենսագրության հեղինակը Չիլինկիրյանն ինքը չէ, այլ՝ հարազատները: Տես *Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան*, էջ 413:

²¹ Ըստ Լ. Չիլինկիրյանի ընտանեկան արխիվի տվյալների՝ այս ժամանակահատվածում՝ 1894 թ., Չիլինկիրյանն ամուսնանում է Էլբիս Աբրահամյանի հետ: Նրանց երկու որդիներից ավագը՝ Ժիրայր Չիլինկիրյանը, հետագայում հաստատվում է ԱՄՆ–ում, իսկ կրտսեր որդին՝ Նորայր Չիլինկիրյանը (ջութակահար Լևոն Չիլինկիրյանի հայրը)՝ Լոնդոնում:

կական նոտագրությամբ ձայնագրած Ս. Պատարագի ավանդական մեղեդիների եռաձայն դաշնավորումը: 1898 թ. Չիլինկիրյանն իր ընտանիքով կրկին հաստատվում է Զմյուռնիայում, ուր մեկ տարի անց տեղի Ս. Ստեփանոսի Մայր տաճարում երգեհոնի նվագակցությամբ և մոտ վաթսուներկու հոգանոց դպրաց դասով կատարվում է արական երգչախմբի համար նրա բազմաձայնած եռաձայն Պատարագը²²: Ի դեպ, երգեհոնահարը Հարություն Սինանյանն էր՝ նշանավոր Սինանյան ընտանիքից: Պատարագի այս մշակումն արժանանում է տեղի հայության բարձր գնահատանքին:

1904 թ. Լ. Չիլինկիրյանը կրկին որոշում է մեկնել իր ծննդավայր Կ. Պոլիս, այնուհետև հրավիրվում է Աթա Բազար, որտեղ որպես դպրապետ պաշտոնավարում է մինչև 1906 թ.: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանը, մեծ համակրանք ունենալով Չիլինկիրյանի հանդեպ, Ղալաթիո Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հոգաբարձությանը համոզում է Չիլինկիրյանին հրավիրել Կ. Պոլիս՝ այստեղ եկեղեցական կանոնավոր երգչախումբ ստեղծելու համար: 1906 թ. վերջինս ընտանիքով կրկին Կ. Պոլսում էր, որտեղ եկեղեցական երգչախումբ ստեղծելուց բացի երաժշտություն էր դասավանդում Կ. Պոլսի բարձրագույն հայկական ուսումնարանում՝ Ղալաթիո Կենտրոնական վարժարանում: Երգչախումբը, որի անդամները վարժարանի աշակերտներն էին՝ շուրջ հարյուր հոգի, բացի Լ. Չիլինկիրյանի Պատարագը կատարելուց՝ ներկայանում էր նաև այլ համերգային ծրագրերով՝ տեղի կայսերական կոչվող նվագախմբի հետ: Շատերը հեռավոր արվար-

²² Կա նաև այս Պատարագի a cappella տարբերակը: Տե՛ս Լ. Չիլինկիրեան, *Եռաձայն երգեցողություն Ս. Պարարագի*, Իզմիր, տպ. Մամուրեան, 1898: Այս տարբերակը կոչված է երգվելու միայն Մեծ պառիսի ժամանակ, քանի որ սկսվում է Ճաշու ժամերգությունից, իսկ Պատրաստության հատվածն ամբողջությամբ բաց է թողնված: Ի դեպ, հիմք ընդունելով Վահրամ եպիսկոպոս Մանկունուն Կոմիտասի գրած նամակներից մեկը (1907, 23 հոկտեմբերի, Բեռլին), կարելի է ենթադրել, որ Կոմիտասը ծանոթ էր Չիլինկիրյանի բազմաձայնած Պատարագին: Ավելին, Կոմիտասն իր նամակում բավական սուր քննադատում է այն: Մակայն նշենք, որ այս նամակում նա չի հիշատակում հեղինակի անունը: Տե՛ս Կոմիտաս Վարդապետ, *Նամակների*, աշխատասիրութեամբ՝ Գորգեն Գասպարեանի, Երևան, «Սարգիս Խաչենց – Փրինսիֆո», 2009, էջ 127–130:

ձաններից և այլ վայրերից հաճախ շաբաթ օրերին գալիս էին իրենց ազգականների կամ ծանոթների մոտ, որպեսզի կիրակի վաղ առավոտյան կարողանային եկեղեցի գնալ և ներկա լինել Ս. Պատարագի բազմաձայն կատարմանը, ինչը չլսված երևույթ էր Պոլսում: Այս ամենը հարուցում է Կ. Պոլսի այլ երաժշտապետների նախանձը Չիլինկիրյանի հանդեպ²³: Որոշ ժամանակ անց նրանց դավադրությամբ սուլթան Համիդին կեղծ տեղեկագիր է ուղարկվում, իբրև Չիլինկիրյանը երգչախմբի պարապմունքների պատրվակով երիտասարդությանը միավորում և հեղափոխության է մղում: Պատարագներից մեկի ավարտին Լ. Չիլինկիրյանը ձերբակալվում է, որին հետևում է աքսորը դեպի Էրզրում: Սակայն պատրիարք Մ. Օրմանյանն այս լուրն առնելով՝ նույն օրն իսկ հավաքում է ազգային ականավոր գործիչներին ու նրանց միջոցով փորձում ազատել Չիլինկիրյանին: Նրանցից Հակոբ Էսեյանի ջանքերով հաջորդ երկուշաբթի Չիլինկիրյանին ազատ են արձակում²⁴:

Անմնացորդ աշխատանքով լցված՝ Լ. Չիլինկիրյանը որոշ ժամանակ անց Կ. Պոլսի գրեթե բոլոր հայկական վարժարաններում ստեղծում է երգչախմբեր՝ միաժամանակ դասավանդելով ավելի քան տասը ազգային և մասնավոր վարժարաններում:

Բացի Ս. Պատարագի երգասացությունների եռաձայն բազմաձայնումից²⁵ և շարականների ծայնագրումներից՝ Չիլինկիրյանը գրանել է Ս. Ներսես Շնորհալու անունով պահպանված Արևազալի երգերը, որոնք երգվում են Մեծ պահքի ժամանակ²⁶: Նա հեղինակ է մի շարք

²³ Տվյալները քաղել ենք ընտանիքի տրամադրած կենսագրականից:

²⁴ Ըստ Լ. Չիլինկիրյանի ընտանեկան արխիվից ձեռագիր որոշ տվյալների՝ Հակոբ Էսեյանը կարողանում է ազատել Լ. Չիլինկիրյանին՝ պաշտոնյաներից (փաշաներից) մեկին կաշառելով ութ հարյուր դեղին ոսկիով:

²⁵ Ի դեպ, Լ. Չիլինկիրյանի ընտանեկան արխիվից տրամադրված կենսագրականում խոսվում է նրա դաշնավորած հինգ Պատարագների մասին: Սակայն այս մասին որևէ այլ տեղ չենք հանդիպում, հետևաբար՝ տեղեկությունը ճշգրտման կարիք ունի:

²⁶ Արևազալի ժամերգության ծագումը հիշատակվում է սկսած VIII դարից: Տես **Նորայր Արք. Պողարեան, Ծիսագիտություն**, Նիւ Եորք, «Թագուհի Թամարն» հիմնադրամի հրատ., 1990, էջ 20–21: Արևազալի երգերը մի քանի անգամ հրատարակվել են հայկական ձայնագրությամբ: Տես **Լեոն Մ. Չիլինկիրեան, Արևազալի երգերը**, Առաջաբան, խմբագրեց և հրատարակեց Գ. Աճեմեան, Անթիլիաս, 1937:

աշխարհիկ երգերի և խմբերգերի: Մեծ թվով երգեր է գրել դպրոցական երգչախմբերի համար: Մեծ կարևորություն ունի նաև Լ. Չիլինկիրյանի խմբավարական գործունեությունը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Կ.Պոլսում Չիլինկիրյանը հիմնում է Պոլսահայ երաժշտապետերի միությունը, որի անդամներին դասավանդում է եվրոպական նոտագրություն և երաժշտական-տեսական այլ առարկաներ:

1922 թ. Լևոն Չիլինկիրյանը հաստատվում է Երուսաղեմում, ուր տեղի ժառանգավորաց վարժարանում ստանձնում է երաժշտապետի պաշտոնը: Այստեղ էլ գրառում և ամբողջապես ավարտում է հայ շարականերգության Երուսաղեմյան երգվածքի ձայնագրությունները:

Լևոն Չիլինկիրյանը վախճանվել է Երուսաղեմում, 1932 թ. հոկտեմբերի 10-ին՝ յոթանասուն տարեկան հասակում: Հանգչում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքին կից գերեզմանատանը:

ԼԵՎՈՆ ՉԻԼԻՆԿԻՐՅԱՆԻ ՁԱՅՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ շարականերգության Երուսաղեմյան երգվածքի չիլինկիրյանական ձայնագրությունները գրառված են հեղինակի՝ Երուսաղեմում պաշտոնավարության տարիներին՝ 1922–1932 թթ., եվրոպական նոտագրությամբ²⁷: Հայտնի է, որ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի գրադարանում պահվում են Լ. Չիլինկիրյանի ձայնագրությունների բնօրինակները, ինչպես նաև հայկական նոտագրությամբ տպագրված չիլինկիրյանական ձայնագրությունների տասներկու տետրեր, որոնցում ամփոփված են Երուսաղեմյան երգվածքը ներկայացնող գրեթե

Եվրոպական ձայնագրությամբ սրանք առաջին անգամ գրառել է Լ. Չիլինկիրյանը: Թվով ութն են՝ չորս երգ, չորս համանուն հորդորակ տարբերակներով: Դրանք են՝ «Յարեւելից», «Ճգնաւորք», «Լոյս» և «Ճանապարհ» երգերն իրենց հորդորակներով: Հատուկ նշենք, որ Լ. Չիլինկիրյանի այս գրառումներն էականորեն տարբերվում են թաշճյանական համանուն գրառումներից, և պետք է ենթադրել, որ դրանք ներկայացնում են կամ Երուսաղեմի, կամ Կ.Պոլսի ավանդույթը:

²⁷ Լ. Չիլինկիրյան, *Շարական* (ձեռագիր գրքույկ, եվրոպական նոտագրությամբ), Լևոն Չիլինկիրյանի ընտանեկան արխիվ:

Լ. Չիլինկիրյան, *Շարական* (ձեռագիր, կրկնօրինակ, կինոժապավենային նյութ, եվրոպական նոտագրությամբ), Լևոն Չիլինկիրյանի ընտանեկան արխիվ:

բոլոր շարականները²⁸: Լ. Չիլինկիրյանի թոռան տրամադրած նյութերը, որոնք վերը նշված վանքում պահվող բնօրինակների որոշ մասի կրկնօրինակներն են, ներկայացնում են Շարակնոցի մոտավորապես կեսից սակավ հատվածը:

Մեր ունեցած չիլինկիրյանական ձեռագրերերը կազմում են մոտ հինգ հարյուր էջ, որոնցից զգալի հատված մեզ տրամադրվել է կինոժապավենային տարբերակով: Բարեբախտաբար, մեզ հաջողվեց դրանք թվայնացնել: Նշենք, որ այս օրինակները գտնվում են բավական անմխիթար վիճակում: Էջերի գերակշռող մասը պատված է սև ֆոնով և մատնահետքերով, իսկ որոշ էջեր գրեթե անհնար է վերծանել: Բացի այս՝ մեր ձեռքի տակ ունենք նաև «Շարական» վերնագրված մի նոտային գիրք, որը, Չիլինկիրյան–կրտսերի հավաստմամբ, նույնպես պատկանում է իր պապին, թեև այս մասին որևէ գրառում չկա: Մենք ևս հակված ենք կարծելու, որ դա չիլինկիրյանական գրառումներից է, քանի որ գրքի և կինոժապավենային նյութերի միջև կա ձեռագրերի ակնհայտ նմանություն, և, բացի այդ, գրքում տեղ գտած երգային միավորները ժապավենային տարբերակում զետեղված չեն, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այն կարող է հանդիսանալ ժապավենային տարբերակից պակասող հատվածների մի մասը: Լ. Չիլինկիրյանի կենսագրականում նշվում է, որ նրա գրառած շարականներից որոշ միավորներ իր մահից հետո տեղի հոգևորականների ձեռքով ցրվել են այս ու այն կողմ, ապա յուրացվել նրանց կողմից և անհետ կորել: Այդ էջերի պակասը մենք ևս տեսնում ենք մեր ձեռքի տակ եղած նյութերում: Եթե դրանք համեմատենք Ն. Թաշճյանի գրառած շարականների ամբողջական զանգվածի հետ, ապա ակներև է, որ մեզ հասած նյութը կեսից էլ պակաս է²⁹: Մեր ունեցած ձեռագրերում բացակայում են նաև Ութ-

---

²⁸ Տե՛ս *Մայր ցուցակ Ձևագրաց Մրբոց Յակոբեանց*, կազմեց Նորայր Արքեպս. Պողարեան, հատ. 11, Երուսաղեմ, տպ. Մրբոց Յակոբեանց, 1991, գրքերի թվեր՝ 3793 (*Եկեղեցական երգեցողութիւնք*, Ա., հայկական ձայնագրությամբ, գրիչ եւ տէր՝ Լեոն Մ. Չիլինկիրեան) և 3804 (*Եկեղեցական երգեցողութիւնք*, ԺԲ, հայկական ձայնագրութեամբ, գրիչ եւ տէր՝ Լեոն Մ. Չիլինկիրեան):

²⁹ Մեծանուն երաժշտագետ Նիկողայոս Թաշճյանը (1841–1885 թթ.) էջմիածնական՝ մայր երգվածքը գրառել է 1873 թ. էջմիածնում՝ Մ. Եկմայանի և Պ. Ճեպեճյանի օգ-

ձայն համակարգի ամբողջական նկարագիրը ներկայացնող լիարժեք շարքերը (օրինակ՝ Մեծ Պահոց շրջանի հարցնակարգերը, Հարության հարցնակարգերը, Հարության Ավագ Օրհնությունները): Նյութի սակավության պատճառով վերլուծության մեջ չենք ընդգրկել նաև *դարձվածք* տիպի ձայնեղանակները:

Չիլինկիրյանական ձայնագրություններն ուսումնասիրելիս, ցավոք, չենք կարող առանձին դիտարկման ենթարկել ձայնեղանակներում առկա միկրոինտերվալային տարրերը՝ բարձր և ցածր հնչյունները, քանի որ ուսումնասիրության հիմք հանդիսացող՝ եվրոպական նոտագրությամբ ձայնագրված օրինակներում վերոհիշյալ հնչյունները ոչ թե նշված են իրենց համապատասխան ձևերով (օրինակ թեք գծի (/), աստղանշանի (*)) կամ սլաքների (↑↓) տեսքով)³⁰, այլ գրառված են կես տոն վեր (#) կամ կես տոն վար (b):

Ինչ վերաբերում է սկսվածքներին, չիլինկիրյանական գրառումներում դրանք բավական քիչ են: Հիմնականում առկա են հարցնակարգերի Գործքի սկսվածքները՝ համանուն ձայնեղանակային ցուցիչով:

Ստորև ներկայացնենք քննարկվող շարականային զանգվածն՝ ըստ Ութձայն համակարգի մայր ձայնեղանակների՝ դրանցից յուրաքանչյուրի թվաքանակով.

ԱՁ՝ 19 շարական,

ԱԿ՝ 5 շարական,

ԲՁ՝ 11 շարական,

նությամբ: Տե՛ս *Չայնագրեալ Շարական հոգևոր երգոց*, Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոց Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1875, էջ Ե–Զ: Մեկ տարի անց՝ 1874 թ., հրատարակվել է Ս. Պատարագը. *Չայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի*, ի Վաղարշապատ, ի տպ. Սրբոց Կաթողիկէ Էջմիածնի, երկրորդ հրատարակությունը՝ 1978 թ., ի Վաղարշապատ, ի տպ. Սրբոց Կաթողիկէ Էջմիածնի: Տե՛ս նաև վերը նշված Շարակնոցը և Ժամագիրքը. *Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ*, 1877, ի Վաղարշապատ, ի տպ. Սրբոց Կաթողիկէ Էջմիածնի: Տե՛ս նաև *Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան*, էջ 380–381:

Թաշճյանական Շարակնոցը բաղկացած է 1092 էջից:

³⁰ Վերը նշված նշանները մշակվել են ժամանակակից հայ երաժշտագիտության մեջ: Տե՛ս Ա. Բաղդասարյան, *Հայկական նոտագրության ձեռնարկ*, Երևան, «Ամրոց գրուպ» հրատ., 2010, էջ 29–34:

ԲԿ՝ 10 շարական,
ԳՁ՝ 11 շարական,
ԳԿ՝ 8 շարական,
ԴՁ՝ 13 շարական,
ԴԿ՝ 17 շարական:

Ընդհանուր առմամբ ստացվում է 94 շարականային միավոր:

Լ. Չիլինկիրյանի ծայնագրած շարականային ամբողջ զանգվածը՝ որպես հայ հոգևոր երգարվեստի Երուսաղեմյան երգվածքի հայտնի սկզբնաղբյուր, առանցքային նշանակություն ունի հայկական Ութձայն համակարգի ամբողջական ուսումնասիրության տեսանկյունից: Այս երգվածքի հետագա լիարժեք ուսումնասիրությունը, ապա նաև վերջինիս և էջմիածնական երգվածքի միջև եղած ընդհանրությունների ու տարբերությունների պարզաբանումը կարևոր նշանակություն կունենա հայ հոգևոր երգարվեստի ամբողջական ուսումնասիրության գործում:

Ամփոփում

Հոդվածում լուսաբանվում է հայ հոգևոր երգարվեստի Երուսաղեմյան երգվածքի սկզբնավորումն ու ձևավորումը, ներկայացվում է այդ երգվածքի առավել հայտնի գրառող, հայ անվանի երաժիշտ, մանկավարժ և խմբավար Լևոն Չիլինկիրյանի (1862–1932) կենսագրությունն ու գործունեությունը, ինչպես նաև խոսվում է նրա կարևորագույն աշխատանքի՝ Երուսաղեմյան երգվածքի ծայնագրությունների մասին, այնուհետև տրվում է չիլինկիրյանական ծայնագրություններից մեր ունեցած նյութի ընդհանուր նկարագրությունը: Աշխատանքում ներկայացրել ենք նաև Երուսաղեմի, այնտեղ հայերի ունեցած դերի, տեղի հայկական վանքերի ու եկեղեցիների մասին համառոտ բնութագիր:

Քանալի բառեր՝ հայ հոգևոր երգարվեստ, շարական, Երուսաղեմյան երգվածք, Լևոն Չիլինկիրյան, հայոց Ութձայն համակարգ:

ИЕРУСАЛИМСКИЙ РАСПЕВ АРМЯНСКОГО ДУХОВНОГО ПЕСНЕТВОРЧЕСТВА И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЛЕВОНА ЧИЛИНКИРЯНА

Резюме

Астхик Мартиросян (*Армения*)

Музей – институт Комитаса

В XVIII–XIX веках в результате разветвления армянского духовного песнетворчества возникли пять относительно самостоятельных распевов: Эчмиадзинский (основной), Иерусалимский, Константинопольский (одна из ветвей которого очень близка к Эчмиадзинскому), Новоджультинский (или Индийско–армянский) и Венецианский. Исследование этих распевов является одной из важнейших задач армянской музыкальной медиевистики.

Данная статья посвящена изучению Иерусалимского распева армянского духовного песнетворчества. Обсуждаются вопросы формирования Иерусалимского распева, представляется жизнь и деятельность армянского музыканта, педагога, хормейстера Левона Чилинкияна (1862–1932), который осуществил запись данного распева, приводится общий разбор доступных нам записей Иерусалимского распева. Статья содержит также краткий исторический очерк об Иерусалиме, о роле армянской общины в духовно–культурной жизни города и о местных армянских монастырях и церквях.

Ключевые слова: армянское духовное песнетворчество, *шаракан*, Иерусалимский распев, Левон Чилинкиян, армянская система Восьмигласия (*Ut'jajn*).

THE JERUSALEM CHANT OF ARMENIAN MEDIEVAL CHURCH MUSIC AND LEVON CHILINGIRYAN’S ACTIVITY

Abstract

Astghik Martirosyan (*Armenia*)

Komitas Museum–Institute

In the XVIII–XIX centuries the Armenian medieval chant ramified into five branches, which were generally formulated in the late Middle Ages and varied from one another. The branches were: the Etchmiadzin Chant (the basic one), the Constantinople Chant (a sub–branch, which is close to that of Etchmiadzin), the New Julfa Chant (also referred to as the Indian–Armenian), the Jerusalem Chant and the Venetian Chant. The study of these five branches is one of the most significant aspects of Armenian medieval studies. In this article the exploration of the Jerusalem branch of the Armenian Chants is presented.

We refer to the biography and activity of Levon Chilingiryan (1862–1932), who was an Armenian musician and a collector of samples of the Jerusalem Chant. Collecting samples of the Armenian Chants in Jerusalem was one of his most significant works. The article describes the available materials on the transcriptions made by Chilingiryan. A brief historical overview of Jerusalem, the role of its Armenian community and the Armenian Churches and Monasteries located on the Holy Land are also presented in this work.

Keywords: Armenian Chant, *šarakan*, Jerusalem Chant, Levon Chilingiryan, *Ut’jajn* (Armenian eight–mode) system.